

Tea Golob, Matej Makarovič

K RAZUMEVANJU NOTRANJEGA DIALOGA IN METAREFLEKSIVNOSTI PRI MLADIH V SLOVENIJI

IZVLEČEK

Namen članka je prispevati k razumevanju refleksivnosti pri mladih v Sloveniji. Besedilo se osredotoča na metarefleksivnost kot aktivno kritično presojanje lastnih notranjih dialogov in družbenega okolja. Pri tem se naslanja na teoretično okostje kritičnega realizma, kot ga predstavlja predvsem Margaret Archer. Predstavljena raziskava vključuje kombinacijo spletne ankete in poglobljenih intervjujev z mladimi, ki so bili prek anketnega vprašalnika prepoznani kot metarefleksivni. Rezultati kažejo, da se visoke stopnje metarefleksivnosti praviloma kombinirajo bodisi z avtonomno refleksivnostjo, prek katere se posameznik prilagaja na zahteve po individualistični kompetitivnosti, bodisi z zlomljeno refleksivnostjo, ki kaže na težave pri tovrstnem prilagajanju. V tej drugi skupini se značilno pogosteje znajdejo ženske. Skozi semantično analizo biografskih pogovorov članek orisuje, kako se mladi soočajo s strukturnimi izzivi ter oblikujejo svoje življenjske poti in identitete.

KLJUČNE BESEDE: refleksivnost, metarefleksivnost, mladi, morfogeneza, Margaret Archer

Towards an Understanding of the Internal Conversation and Metareflexivity of Slovenian Youth

ABSTRACT

The article contributes to the understanding of the reflexivity of Slovenian youth. It focuses on meta-reflexivity as an active critical evaluation of both one's internal conversations and the social environment. The text draws upon the theoretical

framework of critical realism, as represented by Margaret Archer. The research involves a combination of a web-based survey and in-depth interviews with young people recognised as meta-reflexive. High meta-reflexivity is typically combined with either autonomous reflexivity, enabling the individual's adaptation to the demands of individualistic competitiveness, or fractured reflexivity, demonstrating problems in these adaptations, with young women being more frequently found in the latter group. The semantic analysis of the biographical interviews shows how young people face structural challenges and establish their life paths and identities.

KEY WORDS: *reflexivity, meta-reflexivity, youth, morphogenesis, Margaret Archer*

1 Uvod

Besedilo obravnava pomen notranjega dialoga in reflektivnih premislekov mladih pri soočanju z izzivi odraščanja, izobraževanja, zaposlovanja in ustvarjanja samostojnega življenja. Na podlagi kombinacije anketnih podatkov in izbranih biografskih pripovedi ugotavljamo, kakšno vlogo igra reflektivnost pri zastavljanju življenjskih ciljev, dejanskih praksah in percepcijah družbenega okolja, iz katerega izhajajo tudi identitete.

Raziskovanje mladih v Sloveniji ima že dolgo tradicijo in sega v leta od osamosvojitve naprej (npr. Ule 1996; Ule in dr. 1996; Ule in dr. 2000; Ule in Miheljak 1995). Zgodnejša dela so vezana predvsem na tveganja in negotovosti individualiziranega družbenega reda, vrednot in življenjskih usmeritev. Tudi kasnejša dela obravnavajo številne vidike načina življenja in ponujajo različne vsebinske poudarke, kot so na primer starševstvo, družina (Ule in Kuhar 2003), možnosti zaposlovanja in politične orientacije mladih (Leskošek 2009; Lavrič in dr. 2010; Flere in dr. 2014; Naterer in dr. 2019). Nedavne raziskave so vezane tudi na vlogo mladih v medgeneracijskih družinskih okvirih (Hlebec in dr. 2012; Hlebec in Filipovič 2009) ter na vidike odgovornega delovanja in vključevanja v aktivnosti neformalne in družinske oskrbe (Hlebec 2019). Zanimive so tudi raziskave, ki obravnavajo vidike nasilja v različnih kontekstih, tako medetničnih (Sedmak in dr. 2012) kot tudi tistih, ki so pogojeni z razvojem tehnologije (Lobe in Muha 2011; Žakelj 2013). V luči razvoja tehnologije in spremenjenih načinov komuniciranja so svoje mesto v raziskavah dobile tudi samopercepcije mladih v odnosu do politične sfere (Hrženjak in Pajnik 2016).

Kot izhaja iz predhodnih raziskav, mladi v Sloveniji svoje življenje ocenjujejo na splošno relativno dobro, kljub določenim nespodbudnim podatkom o ravni politične pasivnosti, strahu pred prihodnostjo in nezainteresiranosti za politične zadeve (Naterer in dr. 2019). Mlade v Sloveniji označuje tako imenovani »me-

diteranski vzorec«, ki predstavlja podaljšano bivanje v družini orientacije (prav tam). Po drugi strani pa se mladi identificirajo z odraslostjo v precej zgodnjem obdobju in percepirajo prevzem odgovornosti relativno hitro (Lavrič in dr. 2010; Flere in dr. 2014). Pri razumevanju te percepcije pa moramo biti previdni. Zgolj izjava o občutju samostojnosti ne zaobjema kompleksnosti konstrukcije avtonomnega, samorefleksivnega sebstva, ki zahteva globlje raziskovanje. Čeprav se imajo za bolj emancipirane od svojih staršev, jih lahko zaznamuje pomanjkanje prihodnjih orientacij in vizij prihodnosti (Flere in dr. 2014). Treba je prepoznati razliko med percepcijami odraslosti in dejansko odgovornostjo soočanja z življenjskimi izzivi, zmožnostjo aspiracije ciljev ter zasledovanjem osebnih, kariernih in drugih ciljev. To pa od nas zahteva konkretno in natančno raziskavo, ki lahko odkrije, ali je posameznik sposoben reflektivno pretehtati svojo pozicijo in izgraditi samoidentitete, ki omogočajo prilagoditev na individualiziran družbeni red.

Pričujoča raziskava se pri obravnavi mladih naslanja na tradicijo kritičnega realizma, ki se na področju sociologije kaže predvsem skozi dela Margaret Archer. Pomembna predpostavka tovrstnega razmišljanja je odmik od strukturalističnih in diskurzivnih imperativov ter zagovarja svet, ki obstaja neodvisno od našega vedenja in znanja. Tako v raziskavi presegamo klasični pozitivizem, ki svet omejuje zgolj z empirično preverljivostjo, pa tudi različne oblike konstruktivizma, ki njegov obstoj pogojujejo z mejami človeškega védenja (Mingers in dr. 2013).

Odnos mladih do sebe in družbenega obravnavamo kot odsev njihove presoje družbenega okolja. Slednje poteka skozi dinamiko medsebojnega vpliva zunanjega in notranjega sveta ter vodi v različne življenjske projekte in identitete.

2 Mladi, reflektivnost in sodobni družbeni red

Naša raziskava temelji na pogledu Margaret Archer, da je reflektivnost odraz rednega mentalnega delovanja vseh zdravih ljudi, ki se zavedajo samih sebe v odnosu do svojega družbenega konteksta (Archer 2007: 4). Reflektivnost pomeni neprekinjen notranji pogovor, ki omogoča prepoznavanje osebnih interesov, načrtovanje življenjskih ciljev in tudi konkretnih dejanj, ki izhajajo iz njih. Posameznikom omogoča, da zavzamejo določeno »držo« v odnosu do družbe, s čimer ustvarjajo povezavo z družbenim okoljem. Na podlagi tega lahko postanejo opolnomočeni akterji (Golob 2020).

Reflektivnost igra pomembno vlogo v prehodu v odraslost. Mladi so primorani sami opredeliti svoje nadaljnje življenjske poti. Soočajo se z osebnimi izzivi prehoda v finančno, idejno in emocionalno samostojnost. Poleg tega so

postavljeni v negotov individualiziran družbeni kontekst, ki izhaja iz demografskih in družbeno-ekonomskih trendov, zahtev trga in izobraževalnega sistema, globalizacije, pospešene digitalizacije in informacijske poplave. Mladi so zato pri načrtovanju svoje življenjske poti in konstruiranju svoje identitete podvrženi različnim družbenim tveganjem in negotovostim (Ule 2008; Ule 2017; Threadgold in Nilan 2009).

Vendar pa to ne pomeni, da so (nujno) ujetniki teh družbenih okvirjev. Slednje vidimo kot »empirične tendence«, ki vplivajo na posameznikovo elaboracijo okoliščin in vodijo v snovanje življenjskih poti. Kot pravi M. Archer (2003), strukturni pogoji objektivno oblikujejo situacijo, v kateri se posameznik znajde. Vendar lahko le človek skozi svoje reflektivne premisleke aktivira emergentne moči družbene strukture, ki delujejo nanj/nanjo. Ti reflektivni premisleki so v zadnjih desetletjih postali imperativ (Archer 2012), saj sodobni družbeni pogoji ne ponujajo več zadostne orientacije in trdnih temeljev za posameznikove izbire in prakse.

Refleksivnost se kot proces notranjega dialoga spreminja tudi skozi čas in prevzema različne pomene. Na podlagi biografskih intervjujev je M. Archer (2007) opredelila štiri različne modalitete refleksivnosti, in sicer (1) komunikacijsko – posameznikov kontekst je stabilen, delovanje izhaja iz potrditve okolja; (2) avtonomno – kontekst je nestabilen, posameznik preizkusi različne okoliščine, ki vodijo do uspeha, notranji dialog nemudoma vodi v akcijo; (3) meta – prisotnost višjega cilja, kulturnih idealov, relativna avtonomnost nad kulturno prevlado, notranji dialog kritično ocenjuje prejšnje dialoge in je kritičen o delovanju v družbi; in (4) zlomljeno – notranji dialog ne vodi v uspešno delovanje, temveč vodi v osebno dezorientacijo (Archer 2003; 2007).

V obdobju pozne moderne so prisotni vsi štirje načini notranjega dialoga, vendar pa se razmerja med njimi spreminjajo (cf. Archer 2012). Za tradicionalne družbe je bila značilna predvsem komunikacijska refleksivnost, moderna družba je omogočila avtonomno, nedavne družbene transformacije pa so v ospredje postavile metarefleksivnost in njeno podkategorijo – zlomljeno refleksivnost. Oblika refleksivnosti, ki zaznamuje posameznikove osebne premisleke in nato vodi v njegovo delovanje, je odvisna od spoja med kontekstom, ki ga ponuja družbeno-kulturna struktura, in zanimanji, ki jih prispeva aktivni posameznik. Zato moramo biti pri razumevanju pripovedi mladih pozorni tako na družbene spremembe kot tudi na spremembe, ki se odvijajo na ravni posameznikovega notranjega sveta.

V raziskavi ugotavljamo, kako se mladi razvrščajo glede na intenzivnost refleksivnih premislekov in tudi glede na vrsto refleksivnosti. Še posebej se osredotočamo na modaliteto metarefleksivnosti in njene kombinacije z ostalimi, saj naj bi

bila ravno ta modaliteta po M. Archer v največji meri značilnost poznomodernih družb. Poleg tega skozi pogovore s posamezniki, ki smo jih prek predhodne ankete prepoznali kot metarefleksivne, skušamo razumeti njihov notranji dialog in vlogo reflektivnosti v odnosu do njih samih ter pomembnih družbenih vprašanj. Pri tem se navezujemo tako na njihovo neposredno mikrookolje, torej prijatelje, družino, prosti čas in vsakdanje prakse, kot tudi na makrookolje, torej na njihov odnos do medijev, okolja, družbe ter aktualnih vprašanj vezanih na zaposlitev, politiko in tehnologijo. Skozi semantično analizo orisujemo, kako prek svojih narativov spremljajo družbeno dogajanje in kako opredeljujejo sebe v odnosu z drugimi preko konstrukcije različnih pripadnosti in identitet.

3 Metodologija

Empirično gradivo, ki ga predstavljamo v besedilu, smo zbrali s kombinacijo spletne ankete in intervjujev z izbranimi posamezniki na podlagi biografsko-narativne interpretativne metode (Wengral 2001). Slednja se je že izkazala za primerno z vidika kritičnega realizma (Turk 2008). Omogoča namreč tako analizo objektivne ravni delovanja, ki odraža naše poznavanje življenjskih razmer, kot analizo subjektivne ravni, ki se kaže skozi narative.

3.1 Anketa z okvirno kvantitativno oceno reflektivnosti

Anketni del raziskave smo izvedli med oktobrom 2018 in aprilom 2019 s spletno anketo, uporabili smo portal 1ka (2017). Anketa je zajela 650 mladih v starosti od 19 do 29 let.¹ V anketi smo z baterijo vprašanj okvirno kvantitativno izmerili stopnje reflektivnosti in njene modalitete po že oblikovani ter preizkušeni metodi (Golob in Makarovič 2018; 2019).

Metoda je bila razvita z uporabo eksploratorno-sekvenčnega modela, v katerem kvantitativne metode sledijo kvalitativnim, s čimer se izognemo omejitvam deduktivnega kvantitativnega raziskovanja. Orodje, ki ga uporabljamo, je bilo tako razvito in preizkušeno prek:

- vrste intervjujev s slovenskimi študenti (predstavljeno v Golob 2017), ki so na podlagi kvalitativnega pristopa omogočili preverjanje veljavnosti kvantitativnega instrumenta za merjenje reflektivnosti;
- pilotne uporabe na priložnostnem vzorcu slovenskih študentov;

1. Raziskava je najprej potekala pod pokroviteljstvom odbora MOST pri UNESCO, samo izvajanje pa se je potem nadaljevalo v okviru temeljnega znanstvenega projekta, ki ga financira ARRS J5-1788. Omenjeno pokroviteljstvo je omogočilo diseminacijo ankete med različnimi izobraževalnimi institucijami, ki vključujejo mlade, vzorčenje pa je tako temeljilo na kombinaciji priložnostnega vzorca in snežne kepe.

- pilotne uporabe na priložnostnem vzorcu v okviru projekta *Inovativni pristopi k spodbujanju odgovornih in pluralnih medijev v Sloveniji*;²
- uporabe na reprezentativnem vzorcu slovenskih študentov, vključenih v izmenjave Erasmus, ter priložnostnih vzorcih študentov iz Slovenije, Libanona in ZDA (predstavljeno v Golob in Makarovič 2018);
- uporabe na reprezentativnem slučajnostnem vzorcu slovenske splošne populacije (Golob in Makarovič 2019).

Orodje za kvantitativno oceno reflektivnosti je sestavljeno iz devetih vprašanj, na katera respondenti odgovarjajo na Likertovi lestvici, ki sega od 0 (nikoli) do 4 (ves čas). Prvih pet izmed njih smo prevzeli iz Indikatorja notranjega dialoga (Internal Conversation Indicator - ICONI), ki ga je prvotno razvila M. Archer (2007), nadgradila pa Porpora in Schumar (2010). Gre za vprašanja, koliko pogosto ste v zadnjem letu...:

- načrtovali lastno prihodnost;
- vadili, kaj bi rekli v pomembnem pogovoru;
- si zamišljali najboljše in najslabše posledice pomembne odločitve;
- pretehtali pogovor, ki se je slabo končal;
- si razjasnjevali misli o nekem vprašanju, osebi ali problemu (prim. Porpora in Schumar 2010: 212).

Kot smo podrobneje opisali že v dosedanjem delu (Golob in Makarovič 2018; 2019), lahko posameznikovo *stopnjo reflektivnosti* kvantitativno opredelimo po formuli³

$$R=r_1+r_2+r_3+r_4+r_5$$

pri čemer vrednosti od r_1 do r_5 pomenijo odgovore na vsakega od zgoraj navedenih petih vprašanj o notranjem dialogu na Likertovih lestvicah, ki segajo od 0 (nikoli) do 4 (ves čas), pa pomeni stopnjo reflektivnosti, ki se razteza od 0 (nobene reflektivnosti) do 20 (maksimalna reflektivnost).

Temu nato dodamo štiri vprašanja iz Tabele 1 (drugi stolpec), da za vsakogar ugotovimo še prisotnost štirih modalitet reflektivnosti. Pri tem moramo jasno razlikovati med Likertovimi lestvicami (L) za ta štiri vprašanja in dejanskimi končnimi vrednostmi za posamezno modaliteto reflektivnosti (M). Posamezniki tako na primer lahko sprejemajo svoje odločitve s soglasjem drugih ali pa brez njega, vendar nič od tega samo po sebi še ne pomeni manjše ali večje avtonomne

-
2. Sofinancirano s strani (1) Ministrstva za izobraževanje, znanost in šport, (2) Javnega štipendijskega, razvojnega, invalidskega in preživninskega sklada Republike Slovenije in (3) Evropskega socialnega sklada.
  3. Cronbachov alfa koeficient za kombinacijo teh petih trditev na našem vzorcu mladih znaša 0,80, kar pomeni, da je zanesljivost takšnega indeksa zadovoljiva.

refleksivnosti. Odločitve brez potrditve drugih lahko namreč izhajajo na primer tudi iz navade ali impulzivnih reakcij – in zato še niso nujno izraz avtonomne refleksivnosti. Pogostosti posameznih ravnanj, ki jih navajamo v Tabeli 1, torej postanejo indikatorji posamezne modalitete refleksivnosti šele takrat, ko jih kombiniramo s posameznikovo stopnjo refleksivnosti (torej s tem, kar smo v prejšnji formuli označili kot R). Oseba na primer ne more biti metarefleksivna, ne da bi bila refleksivna. Zato se vrednosti po Likertovi lestvici za vprašanje, ki se nanaša na metarefleksivno usmerjenost, multiplicirajo s stopnjo refleksivnosti. Če torej oseba nakazuje določeno metausmerjenost (L_{met}), ki je višja od 0, se ta usmerjenost pomnoži z njeno splošno stopnjo refleksivnosti (R), s čimer kvantitativno opredelimo, koliko je ta oseba metarefleksivna (M_{met}).

Tabela 1: Vprašanja, ki kažejo usmeritve k različnim modalitetam refleksivnosti, in formule za njihovo izračunavanje.*

Modaliteta refleksivnosti	Indikator za usmeritev k posamezni modaliteti: petstopenjska Likertova lestvica, ki je pretvorimo v vrednosti od 0 (nikoli) do 4 (ves čas): Koliko pogosto ste v zadnjem letu...	Vrednost na podlagi Likertove lestvice (L) in njen razpon	Formula za izračun kvantitativne ocene modalitete refleksivnosti (M)	Razpon za kvantitativno oceno modalitete refleksivnosti (M)
Komunikativna	Sprejemali pomembne odločitve le s polnim soglasjem in podporo ljudi, ki so vam blizu	$0 \leq L_{com} \leq 4$	$M_{com} = L_{com} R$	$0 \leq M_{com} \leq 80$
Avtonomna	Sprejemali pomembne odločitve na podlagi lastne presoje, ne glede na to, kaj mislijo in rečejo drugi.	$0 \leq L_{aut} \leq 4$	$M_{aut} = L_{aut} R$	$0 \leq M_{aut} \leq 80$
Meta	Skrbno pretehtali, kaj so ključne prioritete vašega življenja in zakaj počnete to, kar počnete.	$0 \leq L_{met} \leq 4$	$M_{met} = L_{met} R$	$0 \leq M_{met} \leq 80$
Zlomljena	Ste se zaradi dogajanja okrog vas počutili izgubljeni in sploh niste vedeli, kaj storiti.	$0 \leq L_{fra} \leq 4$	$M_{fra} = L_{fra} R$	$0 \leq M_{fra} \leq 80$

* Povzeto po: Golob in Makarovič (2018).

Da bi ugotovili, kako se mladi v našem vzorcu razvrščajo glede na svojo refleksivnost, smo v nadaljevanju izvedli nehierarhično razvrščanje v skupine (k-means cluster) v programu Stata (2015). Kot vhodne spremenljivke smo uporabili vrednosti za vse štiri modalitete refleksivnosti, z vidika interpretacije pa je najustreznejša delitev na naslednje štiri skupine, ki jih podrobneje prikazujemo v Tabeli 2:

- avtonomno metarefleksivna;
- zlomljena metarefleksivna;
- deloma refleksivna;
- šibko refleksivna.

Tabela 2: Skupine mladih glede na refleksivnost.

Skupina	Delež v vzorcu		Povprečne vrednosti refleksivnosti (splošna stopnja in posamezne modalitete)				
	Brez utežitve* %	Z utežitvijo* %	Stopnja refleksivnosti (lestvica 0-20)	Komunikativna refleksivnost (lestvica 0-80)	Avtonomna refleksivnost (lestvica 0-80)	Metarefleksivnost (lestvica 0-80)	Zlomljena refleksivnost (lestvica 0-80)
Avtonomno metarefleksivna	21,4	21,0	15,4	30,5	48,2	53,4	19,0
Zlomljena metarefleksivna	17,7	13,3	16,5	45,0	40,4	53,1	52,6
Deloma refleksivna	38,8	39,4	12,6	26,7	26,4	32,2	23,0
Šibko refleksivna	22,2	26,2	8,0	11,4	15,6	14,0	10,4

* Zaradi odstopanja našega vzorca od demografske strukture populacije, predvsem glede na izobrazbo in spol, smo dodali utežitev glede na spol, stopnjo izobrazbe in starostno kategorijo, tako da se njegova demografska struktura ujema s podatki SURS za leto 2019 (SURs 2019).

Vir: lastna raziskava in izračuni.

3.2 Intervjuji z metarefleksivnimi posamezniki

Z desetimi posamezniki, ki so se uvrstili v obe metarefleksivni skupini, torej bodisi v **avtonomno metarefleksivno** bodisi v **zlomljeno metarefleksivno**, smo nato v letu 2019 opravili poglobljene intervjuje. Demografski podatki o respondentih so v tabeli 3, preostali podatki so zaradi želje sogovornikov anonimizirani. Zaradi preglednosti besedila namesto kod uporabljamo izmišljena imena.

Tabela 3: Podatki o sogovornikih.

	S1 Maja	S2 Miha	S3 Lara	S4 Žiga	S5 Luka	S6 Filip	S7 Naja	S8 Lina	S9 Kaja	S10 Bine
Spol	Ž	M	Ž	M	M	M	Ž	Ž	Ž	M
Starost	22	20	28	28	22	23	25	24	27	21
Regija	Ljubljana /okoli- ca	Primor- ska	Ljubljana /okoli- ca	Primor- ska	Šta- jerska	Ljubljana /okoli- ca	Ljubljana /okoli- ca	Primor- ska	Primor- ska	Primor- ska
Izo- brazba	Študij 1. stopnja	Študij 1. stopnja	Študij 2. stopnja	Študij 2. stopnja	Študij 1. stopnja	Študij 1. stopnja	Študij 2. stopnja	Študij 1. stopnja	Zaklju- čena 2. stopnja	Študij 1. stopnja

Razlog za dodatno osredotočanje na metarefleksivne posameznike je bil dvojen. Na prvem mestu nas je vodila teoretska domneva, da se družbene spremembe pozne modernosti najbolj povezujejo prav z metarefleksivnostjo. Metarefleksivno kritično spraševanje o samem sebi in širšem družbenem okolju naj bi se namreč tesno povezovalo z nastajajočo morfogenetsko družbo (Archer 2017). Zato nam lahko prav pogovori z metarefleksivnimi mladimi ponudijo določen vpogled v te procese, ki sem jim mladi v odzivanju na strukturne in kulturne okoliščine po eni strani prilagajajo, po drugi strani pa jih prek svoje agencije tudi sooblikujejo. Poleg tega pa je raziskovanje pokazalo tudi, da so bili metarefleksivni mladi bolj pripravljeni sodelovati v intervjuju. Na ravni anketne raziskave sicer nimamo izrecnih razlogov za domnevo, da bi metarefleksivnost vplivala na stopnjo odziva (izmerjena metarefleksivnost na slučajnostnem nacionalnem vzorcu v predhodni raziskavi (Golob in Makarovič 2019) ni bila bistveno drugačna od tiste v tokratnem priložnostno-samoizbirnem vzorcu). Se pa učinek metarefleksivnosti zato pokaže pri pripravljenosti na sodelovanje v poglobljenem intervjuju.

Mladi, ki so pri intervjujih sodelovali, odražajo določene skupne lastnosti, na podlagi katerih jih lahko opredelimo kot prav posebno skupino (Malkki 1995). Prav vsi so se za sodelovanje v pogovorih odločili zaradi občutka, da je njihovo mnenje pomembno, da želijo sodelovati v razpravah in da s tem tudi pomagajo. Lahko bi rekli, da predstavljajo primer dobre prakse mladih, ki so aktivni v različnih kontekstih, tako študijskih, civilnoinicativnih, političnih in neformalnih. Pomembno vlogo pri njihovi odločitvi za pogovor je igrala tudi želja po spoznavanju in pridobivanju novih izkušenj ter določena odprtost za nove okoliščine.

Pogovore smo analizirali na podlagi odprtokodnega iskanja pomenov, nartivov in pojmov (Saldaña 2009), ki smo jih med seboj primerjali in nadaljnje

kodirali na podlagi tematskih sklopov vprašalnika. Slednji je zajemal različne dimenzije dialektičnosti med družbenim kontekstom in premisleki posameznikov oziroma dejanj, ki iz njih izhajajo (Archer 2007: 147). Te dimenzije so vezane na a) sprejemanje dialoga s tistimi, ki izhajajo iz njihovega rojstnega konteksta; b) razvoj zanimanj v odnosu z njimi; c) elaboracijo njihovih družbenih omrežij v luči njihovih zanimanj; d) ustvarjen modus vivendi. Pri analizi pogovorov v veliki meri izhajamo tudi iz empiričnega dela M. Archer, ki je svojo definicijo modalitet reflektivnosti podkrepila z natančno definiranimi karakteristikami in vedenjskimi potezami mladih (2003; 2007; 2012). Njihove zgodbe odražajo različne vidike zavednih in nezavednih trenutkov osebnih pripovedi. Skozi semantično analizo prikažemo, kako zavestno procesirajo družbeni kontekst in kako se izgrajujejo njihove nezavedne dispozicije mentalnih struktur. Oboje skupaj vodi v samopercepcije ter konstrukcije družbenega sveta in delovanja.

4 Ugotovitve – anketa in intervjuji

Kljub vzponu metarefleksivnosti, ki ga predvideva M. Archer v kontekstu nastajajoče morfogenetske družbe, mladi v našem vzorcu niso izključno metarefleksivni. Tista dobra tretjina med njimi, ki izraža izrazitejšo metarefleksivnost, se tako členi v dve kategoriji: tiste, ki svojo metarefleksivnost kombinirajo z avtonomno reflektivnostjo kot tipično prilagoditvijo na kompetitivne razmere neoliberalne kapitalistične družbe, in tiste v zlomljeni metarefleksivni skupini, ki jim taka prilagoditev spodleti. Slednji pa svojih metarefleksivnih razmislekov ne zmorejo spremeniti v dejanja, zato jih združijo z občutki nemoči in izgubljenosti.

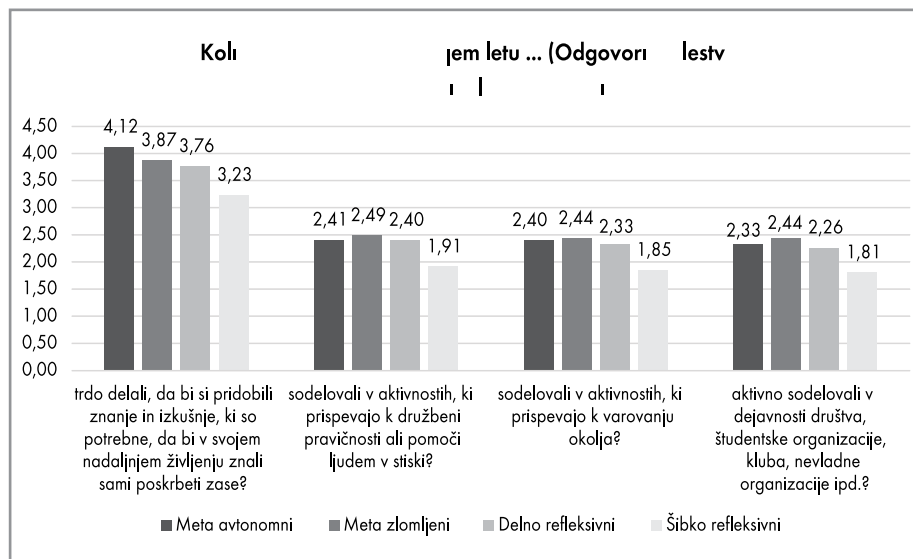
Poleg teh dveh metarefleksivnih kategorij lahko prepoznamo še skupino delno reflektivnih, ki na vseh modalitetah dosegajo zmerne vrednosti, pri nobeni pa ne izstopajo, in skupino šibko reflektivnih, ki na vseh modalitetah dosegajo najnižje vrednosti.

Medtem ko v vseh skupinah najdemo približno enako zastopane pripadnike vseh starostnih skupin mladih, pa so razlike glede na stopnjo izobrazbe in spol precej opazne. Posebno izrazit in zgovoren je vpliv spola na umestitev v zlomljeno metarefleksivno skupino, saj se mlade ženske v njej znajdejo več kot dvakrat pogosteje kot mladi moški. Prav tako bistven je učinek stopnje izobrazbe na reflektivnost, ki smo ga potrdili že v naših prejšnjih študijah (Golob in Makarovič 2019). Osnovno in poklicno izobraženi se tako v našem vzorcu najpogosteje uvrstijo v šibko reflektivno skupino, čeprav moramo biti glede posplošitev pri tem zaradi njihove skromne zastopanosti v našem vzorcu zelo previdni. Pri tistih s štiriletno srednjo šolo je daleč najpogostejša uvrstitev v skupino delno reflektivnih, ki je sicer najpogostejša tudi med višje in visoko izobraženimi, vendar

se pri slednjih nadpovprečno pogosto pojavi tudi avtonomno metarefleksivna kombinacija. Obe metarefleksivni skupini nadpovprečno visoko ocenjujeta svoje materialno stanje, medtem ko je to najnižje ocenjeno pri šibko reflektivni skupini. Intenzivnost notranjega dialoga je očitno povezana tudi z vsaj določeno stopnjo subjektivno zaznane materialne blaginje.

Obe metarefleksivni skupini v našem vzorcu izstopata po občutkih odgovornosti, ki smo jih že omenili, medtem ko je ta najnižja pri šibko reflektivnih. Čeprav reflektivnost - prav tako kot metarefleksivnost - še ne zagotavlja odgovornega ravnanja, si slednjega težko predstavljamo brez zadovoljive (meta)refleksivnosti. Zaznamo pa tudi zanimivo razliko med avtonomno in zlomljeno reflektivno skupino. Avtonomna tu potrjuje svojo najboljšo prilagojenost na kompetitivno družbeno okolje, kjer tržne razmere od posameznikov terjajo prizadevanja za individualni uspeh. Trdo delo, ki ljudem omogoča skrb zase, je tako najbolj poudarjeno ravno v avtonomno metarefleksivni skupini. Zato pa je po drugi strani zlomljena metarefleksivna skupina tista, ki še nekoliko bolj od avtonomne izraža svojo skrb za širšo skupnost in okolje, očitno tudi prek aktivne participacije v društvih, klubih, študentskih in drugih nevladnih organizacijah.

Grafikon 1: Odgovorno delovanje in reflektivnost med mladimi.

V nadaljevanju želimo obe metarefleksivni skupini mladih osvetliti še s kvalitativnim vpogledom v njihovo življenje. S temi posameznimi primeri želimo bolj poglobljeno razumeti in ponazoriti kombinacijo metarefleksivnosti po eni strani z avtonomno in po drugi strani z zlomljeno reflektivnostjo, hkrati pa še dodatno

preveriti veljavnost našega kvantitativnega instrumenta, s katerim smo prišli do te okvirne delitve v skupine.

Sogovorniki spadajo v skupine, ki so preplet treh vrst refleksivnosti. Naša kvantitativna analiza in tudi intervjuji kažejo, da je težko postaviti stroge meje med posameznimi modalitetami refleksivnosti. Je pa kljub temu mogoče najti prevladujoče vzorce, ki pojasnjujejo različne poglede na svet in strategije življenjskih poti.

4.1 Avtonomna metarefleksivna skupina

Analiza pogovorov omogoča poglobljen vpogled v razumevanje refleksivnosti in osvetljuje statistične anketne podatke. Ob iskanju skupnih elementov pa ne smemo pozabiti, da so predstavljene zgodbe unikaten prikaz notranjega sveta posameznikov, ki je neponovljiv in neposplošljiv. Na podlagi narativov lahko povzamemo, da sogovorniki intenzivno in pogosto razmišljajo o sebi, se sprašujejo o sebi, svojih namerah, strategijah. V notranjem dialogu so kritični do sebe in svojih dejanj. Označuje jih tudi izrazito kritičen odnos do družbenega, ki ne pomeni kritiziranja, ampak preverjanje. To se odraža v odnosu do medijev, politike in tudi osebnih odnosov.

Luka (22 let): *Več stvari pogledam. Nisem osredotočen samo na en medij, je treba videti, kaj pa še drugi pravijo na isto stvar ... za to porabim približno eno uro, uro in pol na dan.*

Pri svojih dejanjih večinoma ne iščejo predhodne potrditve, tudi če so navezani na bližnje.

Naja (25 let): *Velikokrat se sama pri sebi odločim in šele nato povem drugim. No, povem tudi fantu, če je kaj, kar zadeva oba.*

Večinoma vedo, kaj želijo, imajo osebno vizijo družbene reprodukcije in so manj obremenjeni z zunanjimi pritiski. Imajo tudi občutek, da so drugačni, da izstopajo v primerjavi s svojimi vrstniki, česar pa ne vidijo kot breme. Kot pravi M. Archer (2012: 222), je za njih primerna oznaka »samostojneži«.

Luka (22 let): *Pogosto razmišljam drugače kot drugi ... v primerjavi z drugimi si želim videti širšo sliko glede vsega.*

Filip (23 let): *Veliko razmišljam o tem, kaj je pomembno zame. Rekel bi, da vsak dan. Je tudi potreba, da pridemo v stik z realnostjo, da vsak dan preverjamo samega sebe, da se ne izgubimo. Da ne postanemo ovce, da ne sledimo vsem ostalim.*

Njihov notranji dialog ni usmerjen samo k delovanju, s katerim bi dosegali določene vrednotne ideale, ampak, kot je že ugotovljala M. Archer, predvsem tudi k opravljanju nalog in zadolžitev.

Filip (23 let): *Zdi se mi, da sem odgovoren sam za svoja dejanja, za svoje življenje in za svoje odločitve. Če se odločim, da grem na določeno pot, sem zanjo odgovoren, da jo dokončam.*

Pomembno je širjenje obzorij in znanja, vendar močno vezano na delo, študij, ki ga opravljajo. Narativi sogovornikov razkrivajo preplet avtonomne refleksivnosti in metarefleksivnosti pri razmislekih o sebi ter zanimanjih in načrtih za prihodnost. Kažejo na to, da čeprav nekdo kritično vrednoti družbeni kontekst in okolje ter ob tem želi slediti lastnim idealom, je usmerjen v sebe in je kritičen do svojih dejanj, so pri njem lahko prisotne tudi močne prvine instrumentalne racionalnosti in želje po uspešni prilagoditvi na družbo. Želijo torej vzpostaviti določen položaj v obstoječem družbenem okolju, pripadati izbranim interesnim skupnostim in se povzpeti po družbeni lestvici. Slednje verjetno odraža prevladujoče družbeno stanje, ki posameznike še vedno žene k izostritvi jasnih ciljev in tekmovalnosti.

V sodobnem družbenem redu, ki ga zaznamujejo hitre spremembe ter močno neskladje med strukturnimi in kulturnimi vidiki, naj bi osrednjo vlogo prevzemala ravno metarefleksivnost (Archer 2012). Opaziti je mogoče nastanek »situacijske logike priložnosti« na organizacijski in individualni ravni. V ospredje namesto načela tekovanja stopa imperativ inovativnosti (Archer 2012: 64). Kot pa seveda lahko opazimo, načelo tekmovalnosti in avtonomna refleksivnost nista v zatonu, kar je okrepila tudi nedavna globalna finančna in politična kriza. Kompetitivni konflikt moderne, ki je diferenciral družbo in spodbudil nastanek posameznih interesnih skupin, ni pustil nevtralnih prostorov.

Za sogovornike je zelo pomemben uspeh, želijo si doseči dobro kariero. Za to so pripravljani trdo delati, pridobivati nova znanja in kompetence.

Filip (23 let): *Menim, da se velika večina zadovolji, ko pride do cilja. Malo njih pa zna ceniti in jih osrečuje ta postopek do samega cilja. Sam zase menim, da ko greš na razgovor in si zavrnen, to ne bi rekel, da me osrečuje, ampak vem, kaj to prinese, vem, da je zame to dobro, zato me tudi takšne stvari na dolgi rok osrečujejo.*

Pogosto se opišejo kot ambiciozne in perfekcionista. Njihovo delovanje je močno usmerjeno k temu, da si uspejo zastaviti cilje:

Žiga (28 let): *Nimam še prav določenega cilja, a vem, kaj bi rad počel. Po diplomu par let izkušenj na delu ... potem pa ... Je par ciljev, še izkušnje na delu mi bodo povedale, kam se usmeriti naprej.*

Pripravljani so trdo delati in žrtvovati svoj prosti čas, če to pomeni, da bodo uspešnejši. V primeru, da ne opravijo zastavljenih stvari, se v njih lahko pojavi tudi določen občutek krivde. Zavedajo se zahtev družbenega okolja in svoja

dejanja prilagajajo logiki tekmovalnosti (cf. Archer 2012). Želijo doseči določen uspeh in so se zanj pripravljene tudi potruditi.

Žiga (28 let): *Trudim se čim bolj razdati, tudi v delovnem okolju ... Dosti ljudi je tako narejenih, da poskušajo po lahki poti priti mimo, jaz pa, kot sem prej rekel, so mi izkušnje zelo pomembne. Ni mi problem kdaj tudi malo več delati, zato da dobim izkušnjo in nadgradim samega sebe.*

Naja (25 let): *Mi je pomembno vlagati svoj prosti čas v izobraževanje ... sploh na tistih področjih, ki me zanimajo, da se probam čim več naučiti z delom v praksi, ne samo s teorijo. Vsaka kompetenca pride prav.*

Odnos do družbe je kritičen, vendar se kaže prevalenca osebnih interesov in načinov njihovega doseganja. Spremljajo dogajanja v svetu, vendar je glavno zanimanje usmerjeno v lastni uspeh in v postavitev jasnih ciljev. Ti posamezniki so povezani z določenimi skupinami (prijatelji, služba ipd.), vendar so ti odnosi tudi praktični. Prijateljstva spletajo skozi dobro razdelane praktične interese. Socialna omrežja vidijo tudi kot možnost za izboljšanje karijerne poti:

Naja (25 let): *V mojem poklicu je precej konkurence. Ogromno nas je, glede na to, koliko služb je na voljo. Pri nas ni samo konkurenca, definitivno hitreje prideš kam z vezami kot brez.*

Imajo stike s prijatelji in znanci iz otroštva, vendar je za to skupino značilna močna instrumentalna racionalnost, čemur sledijo tudi njihove identifikacije. Tega se pogosto tudi zavedajo in imajo do tega določeno distanco.

Kot »samostojneži« *posvečajo svojo pozornost tudi družbenim odnosom, njihova najbližja institucija pa je družina. Družina je njihovo izhodišče ter vir iskanja neskladja med njimi in družbenim, kar jim omogoča, da se od tega distancirajo in vzpostavijo lastno osebnost:*

Luka (22 let): *Prihajam iz velike družine ... se razumemo. Pri nas je tako, da ima vsak svoje dejavnosti, za katere je dogovoren. Se počutim sprejetega.*

Instrumentalnost in kritičnost sta pogosto vezana tudi na diskontinuiteto v družini (Archer 2007), kar pomeni, da družinsko okolje ne ponuja stabilnega ali dovolj varnega okolja ter tako spodbuja željo po samostojnosti in skrbi zase. V določeni meri lahko to razberemo tudi iz pripovedi sogovornikov, ki so do razmer v družini zelo kritični.

Žiga (28 let): *Tako da, kar bi si prav najbolj želel, če pogledal za nazaj, je to, da bi bil tata bolj prisoten pri vzgoji. Ker ga ni bilo.*

Neprijetne družinske okoliščine lahko zelo zgodaj spodbudijo občutek odgovornosti zase in za druge.

Miha (20 let): *Imel sem v preteklosti zelo travmatičen dogodek, skoraj dve leti nazaj, takrat se mi je življenje popolnoma spremenilo. Zdaj vem, kaj hočem, prej nisem bil na nobeni poti ... po tej prelomnici sem jaz tisti, ki je doma prevzel vsa moška opravila.*

Če je notranji dialog metarefleksivcev usmerjen k vrednotam, pri avtonomnih pa k opravi, bi lahko rekli, da gre pri njih pogosto za kombinacijo obojega. M. Archer je omenila, da je pri tem pomembno vlogo igrala ravno nedavna ekonomska kriza, ki je spodbudila logiko tekmovalnosti. Slednje pa ne pomeni, da nimajo občutka za skupnost in družbo. Kot pravi tudi M. Archer, mladi avtonomni reflektivci niso nujno imuni na etiko, so vmes med logiko trga in družbeno pravičnostjo (2012: 179).

Kar sogovornike potisne bližje k metarefleksivnemu notranjemu dialogu, je usmerjenost k doseganju idealov. Njihovo delovanje motivirajo tudi širši vrednotni okviri in svetovni nazori. Za posameznike v tej skupini so značilni tudi določeni univerzalistični pogledi na svet. Eden od njih je stimulacija ter določen užitek pri delu in v prostem času, ne pa le uspeh.

Luka (22 let): *Zame je uspeh, da delam tisto, kar želim. Da sem dober v tem. Da s tem ne zanemarjam drugih obveznosti in da imam še čas za prijatelje ... osrečuje me delo na projektih, ki me zanimajo. Pa družba z ljudmi, ki mi nekaj pomenijo.*

Filip (23 let): *V prihodnosti se vidim, da sem srečen, da sem uspešen, to pomeni, da imam okoli sebe ljudi, ki skrbijo zame, za katere mene skrbi ... da imam službo, delam z dostojnimi ljudmi ...*

Pomembna se jim zdi tudi skrb za druge, za okolje, za doseganje miru in harmonije znotraj ter preko meja lastne skupine. Zelo obstranske se jim zdijo pripadnosti, ki temeljijo na pripisanih identitetah, kot na primer nacionalna, verska ali pa tudi evropska. Njihove identitete so vezane na osebne stike, na primer družina, prijatelji, kolegi na fakulteti. Zaradi kritičnega odnosa do okolja ne podpirajo vnaprej določenih identifikacij. Pripadnost skupnosti na katerikoli ravni jim ni pomembna in jih lahko celo odbija.

Žiga (28 let): *Trenutno pripadam prav samemu sebi. To zveni zelo evropejsko, zelo individualistično (smeh).*

To ne pomeni, da so proti državnosti ali Evropski uniji, vendar na te vidike gledajo bolj instrumentalno kot čustveno. Želijo si povezav z drugimi, tudi preko meja, vendar jih pri tem vodi ideja »skupnega dobrega«.

Luka (22 let): *V prihodnosti je moja prioriteta definitivno to, da delam kot inženir na odgovornih projektih, zelenih, boljših za okolje, za družbo.*

Želim si projekte čim boljše izpeljati, sodelovati, da so čim boljše sprejeti. Želim nadaljevati delo z ljudmi, z mladino, mladi bodo potem gnali naprej.

Filip (23 let): *Osrečujejo me določeni projekti, na katerih delam. Osrečuje me pozitivna družba, narava, malenkosti v vsakdanu.*

Pri njih se kaže tudi opazna orientacija k logiki priložnosti, želijo biti inovativni, prav tako je pri njih poudarjena odprtost k osebni rasti. V družbenem okolju vidijo priložnosti, ni prisotnega strahu in stiske v navezavi na prihodnost.

4.2 Zlomljena metarefleksivna skupina

Sogovornice v zlomljeni metarefleksivni skupini so močno metarefleksivne ter pogosto kritične do sebe in do družbe.

Maja (22 let): *Včasih o čem globoko razmišljam pa se mi zdi: to sem pa zdaj pogruntala, tako pa mora biti – potem pa pomislim, ah, vse je šlo narobe, to ni tako, kot sem si zamislila, to je v resnici čisto drugače.*

Zanje je značilno, da se fokusirajo na delo in izobrazbo, ki pa sta prvenstveno namenjena temu, da izostrita njihov pogled. Iskanje znanja vidijo kot neločljiv del svojega življenja, in ne kot breme, ampak kot skrb zase, kar vodi v občutke zadovoljstva. Prav tako so kritične do družbenega okolja, medijev in ne podpirajo pripisanih identitet. Tudi njihove identitete so vezane na osebne stike, na primer družina, prijatelji, kolegi na fakulteti, in zaradi kritičnega odnosa do okolja ne podpirajo vnaprej določenih identifikacij. Tudi pri njih je opazna usmerjenost k logiki priložnosti, kamor jih vleče odprtost k novim izkušnjam, njihovo iskanje drugačnosti in odzivnost na novo.

Maja (22 let): *Si znam poiskati okolje, kjer bom sprejeta. Če vidim, da nekje ne bo šlo, pa da se ne bomo najbolje razumeli, se mi zdi, da znam spustiti pa se oddaljiti pa pustiti zadeve v dobrih odnosih, ampak če ne gre – ne gre.*

Je pa v njihovih pogovorih mogoče zaznati tudi določen strah pred prihodnostjo in nelagodje, ki odraža težave pri usklajevanju bolj tradicionalnih (a še vedno pomembnih) želja in pričakovanj ter lastnih, individualnih želja. Opazna je določena stiska.

Lina (24 let): *Ja, me je strah ... po mojem je vsakega. Ne veš, ali boš dobil službo, ki ti odgovarja, ali boš finančno dovolj preskrbljen, ali boš lahko imel družino.*

Vse sogovornice v tej skupini so ženske, kar bi težko pripisali naključju. Lahko bi rekli, da so ujete med družbeno logiko tekmovalnosti in priložnosti ter skušajo najti primeren modus videndi. Kot pravi M. Archer: »Ne morejo vsi praktimirati

teh treh refleksivnih odzivov na logiko priložnosti, medtem ko iščejo ustrezne povezave med življenjskimi izidi in zanimanji (2012: 249).

(Mlade) ženske so pogosto izpostavljene kontradikcijam poznomoderne družbe, ki otežujejo jasen odgovor na vprašanje: Ali družina ali kariera?

Lara (28 let): *Da, kar veliko razmišljam. Včasih že kar tako: Joooj, 30 bom že stara ... ampak vse se bo zgodilo pravi čas. Od majhnega imam v glavi, da najprej rabim redno zaposlitev, se odseliti od doma, ustvariti dom, šele potem lahko razmišljam o otrocih.*

Njihovi premisleki in deliberacije pogosto vodijo v nadaljnjo izgubljenost, in ne k rešitvi problemov, čeprav si tega želijo. Pogosto to vodi k načrtovanju – vsak dan sproti. To ne pomeni, da so že od nekdaj takšne, ampak so jih k temu pripeljale življenjske okoliščine in občutki neuspeha pri doseganju ciljev, ki so posledica nespodbudnih strukturnih pogojev. M. Archer na primer loči med tremi vrstami zlomljene refleksivnosti: izpodrinjena, ovirana, izrazna (Archer 2012: 250). Za sogovornice je značilna prva oblika, kar pomeni, da je posameznik pred tem prakticiral eno od treh glavnih modalitet refleksivnosti, vendar so določene nepredvidene negativne situacije vodile v zlomljeno. Pripovedi nakazujejo, da so te negativne okoliščine vezane predvsem na dolgotrajno iskanje službe, še vedno prekarno zaposlitev in negotovo prihodnost.

Kaja (27 let): *Teško je priti do zaposlitve. Vse službe, ki sem jih do sedaj imela, so bile po vezah in poznanstvih ...*

Pri tem se tudi zavedajo, da leta tečejo, in po njihovem mnenju bo v prihodnosti samo še težje. So pa sogovornice v izhodišču metarefleksivne in, kot pravi M. Archer, ta modaliteta se lahko ponovno vzpostavi kot prevladujoča.

Kaja (27 let): *Sama zase vem, da se trudim. Stalno se izobražujem, stalno nekaj migam. To je važno, da ne zastaneš. Kritični sta do družbenega okolja in veliko pozornost namenjata lastnemu mnenju.*

Lara (28 let): *Trudim se, da mediji nimajo prevelikega vpliva ... razmišljam, pogovarjam se z drugimi, poslušam razna mnenja, potem si sama ustvarim sliko.*

5 Zaključek in diskusija

Analiza pogovorov z mladimi prikazuje povezave med družbenim kontekstom, notranjim dialogom in delovanjem, ki odraža njihove tako osebne kot družbene identitete. Skozi različne modalitete refleksivnosti mladi prehajajo najprej od definiranja sebstva in osebne identitete k povezovanju z drugimi in nazadnje do lastnega tvornega delovanja. Vsak posameznik ima svoj unikatni notranji

prostor, vendar prav vse žene potreba po zagotavljanju njihovega blagostanja v fizičnem, performativnem in družbenem kontekstu.

V družbenem okolju vzpostavljamo položaj, ki nam omogoča, da se počutimo vredne. Ta občutek pa ni univerzalen in je vezan na primarno družinsko okolje, interakcije med ljudmi, interpretiranje kulturnih pomenov in agregirano delovanje družbe. Glede na družbeni kontekst in osebna zanimanja mladi prakticirajo določeno modaliteto reflektivnosti, kar jim omogoča vzpostavljanje želenega modusa vivendi. Slednje potem odraža njihovo družbeno identiteto, ki pa je ožja od osebne.

Razumevanje različnih oblik reflektivnosti, ki so se pokazale že skozi predhodno anketno raziskovanje, smo v okviru intervjujev poglobili skozi narative mladih, s čimer smo se približali njihovi percepciji samih sebe in njihovih življenjskih poti. Naša raziskava se ujema s teoretskimi predpostavkami in dosedanjimi empiričnimi izsledki M. Archer (2003; 2012), da je metarefleksivnost dejansko najpogostejši odgovor na logiko priložnosti družbenega reda. Nikakor pa ni edina. Tako v anketi kot v pogovorih smo lahko zaznali prav vse tipe reflektivnosti. Medtem ko je komunikacijska reflektivnost neznatna, je po drugi strani avtonomna pogosta. Individualiziran, neoliberalen družbeni okvir namreč zahteva avtonomne, kompetentne in tekmovalne posameznike. Razkroj tradicionalne družbe je posameznike potisnil v procese individualizacije in logike tržne ekonomije, ki jih mladi izrazito zaznavajo. Hkrati pa je nepredvidljivost družbenega reda, ki ga pogojuje rapiden tehnološki razvoj, vzpostavila pogoje, ki mlade silijo tudi k drugačnemu razmišljanju, delovanju in vrednotam. Ta situacija jih spodbuja k bolj kritičnemu odnosu do družbenega okolja, pa tudi do lastnega razmišljanja in delovanja. Prav to pa je značilnost metarefleksivnosti. Kot potrjujejo rezultati naše ankete in intervjujev, pa kritična metarefleksivnost ne vodi nujno do smiselnih dejanj, temveč lahko pri posamezniku povzroča stiske in frustracije, ki zaznamujejo zlomljeno reflektivnost.

Pri tem pa ne smemo spregledati dejstva, da se družbeni kontekst pri posameznikih najbolj očitno odraža skozi individualno umeščeno in dejanske interakcije z ljudmi, ki omogočajo pripisovanje intersubjektivnih pomenov. Intervjuji nam sami po sebi seveda ne omogočajo posplošitve o učinkih posameznikove umeščenosti v družbene strukture na njihovo reflektivnost. So pa določene previdne posplošitve o strukturnih učinkih mogoče na podlagi anketnega dela naše raziskave – predvsem zato, ker se slednji ujema z ugotovitvami na ravni reprezentativnega nacionalnega vzorca (Golob in Makarovič 2019). Stopnja reflektivnosti, še posebno pa metarefleksivnosti, narašča s stopnjo izobrazbe. To ni presenetljivo, saj terciarna izobrazba ugodno vpliva na sposobnost kritičnega mišljenja, položaj, ki iz izobrazbe izhaja, pa lahko daje tudi ugodnejše možnosti

za izvrševanje postrefleksivnih izbir na tej podlagi. Učinki družbene strukture se izražajo tudi v razlikah glede na spol, ki so se konsistentno pokazale skozi več raziskav (McNay 1999; Adkins 2003; Adams 2006; Golob in Makarovič 2019; Golob in dr. 2021). Ženske v povprečju niso le bolj metarefleksivne od moških, temveč so tudi izraziteje zlomljeno reflektivne. Čeprav lahko zlomljeno reflektivnost najdemo pri obeh spolih, pa lahko njeno večjo pogostost pri ženskah povezujemo po eni strani z razkrojem tradicionalnih družbenih vlog spolov, po drugi strani pa, kot kažejo omenjene raziskave, z ohranjanjem strukturnih neenakosti v priložnostih in pričakovanih glede na spol. Pogosto utegnejo ravno ženske zaradi tega položaja razviti bolj kritično držo, hkrati pa jim še vedno primanjkuje možnosti, da bi svoja kritična spoznanja prelile v postrefleksivne izbire in dejanja. V tej luči se tudi nekoliko kritično odmikamo od pogledov M. Archer, ki v svojih delih izrazito poudarja pomen reflektivnosti, pri tem pa v določeni meri zanemarja vidike družbene strukture, ki zavedno, še pogosteje pa nezavedno vplivajo na reflektivne premisleke (Akram in Hogan 2015; Caetano 2015). Poleg tega reflektivnosti še ne smemo enačiti z dejanskim delovanjem oziroma postrefleksivnimi izbirami posameznikov, ki jih omejuje strukturno okolje.

Mladi danes razmišljajo in delujejo v kontekstu kompleksnih, med sabo nasprotujočih si procesov (Ule 2017). Nadaljnje raziskave bodo dodatno osvetlile, v katero smer bo razvoj družbe šel. Med ključnimi izzivi je vprašanje, v kolikšni meri bodo mlade generacije uspele preseči neoliberalno tržno logiko in iz nje izhajajočo tekmovalno držo ter razviti kritičen modus vivendi, bistven za družbene spremembe, pri tem pa ne zapasti v izgubljenost zlomljene reflektivnosti.

Narativi, ki so jih prikazali naši intervjuji, so primer razmišljanja in delovanja mladih, ki so v svojem življenju aktivni, pogosto zelo reflektivni in ne želijo biti ujetniki družbenih okvirov. Pogovori z mladimi, ki so bolj pasivni, se čutijo bolj izgubljene in žrtve tega sistema, pa bi zagotovo odkrili še veliko drugih pomembnih kontekstov odnosa med družbenim kontekstom, notranjim dialogom in (ne) delovanjem mladih. Slednje bomo pustili kot izziv za nadaljnje raziskovanje, vključno z idejami, kako mlade motivirati k pogovoru.

SUMMARY

The article's purpose is to contribute to the understanding of the internal conversation of young people in Slovenia. It focuses on meta-reflexivity as an active critical evaluation of both one's own internal conversations and the social environment. Meta-reflexivity is seen as a response to the morphogenetic nature of today's society. In this regard, the text draws upon the theoretical framework of critical realism, especially that represented by Margaret Archer. This approach

enables us to understand how personal identities are constructed in relation to the social environment, while comprehending the dynamics of such processes in particular socio-cultural constellations.

In methodological terms, the research involves a combination of a web-based survey and in-depth biographical interviews with young people recognised as meta-reflexive according to the questionnaire that formed part of the survey. The survey was conducted on a sample of 650 people living in Slovenia, aged 19 to 29 years. The battery of questions developed from Archer's initial ICONI instrument and tested in previous research provides approximate quantitative indications regarding respondents' reflexivity levels and modes. The analysis draws on the four modes of reflexivity proposed in Archer's work, distinguishing between communicative, autonomous, meta and fractured reflexivity. Based on these modes, four groups are identified using k-means cluster analysis.

The results show that high levels of meta-reflexivity are typically combined with either autonomous reflexivity, enabling the individual's adaptation to the demands of individualistic competitiveness, or fractured reflexivity, demonstrating problems in these adaptations. The remainder of the sample emerges as either partly reflexive or weakly reflexive. Meta-reflexivity is positively related to higher education levels and higher levels of subjectively defined material well-being. The fractured meta-reflexive group contains more young women, which may be related to the contradictions of late modern society that make it difficult to clearly resolve the issue of the family-career relationship. Highly meta-reflexive youth tend to be characterised by a higher level of responsibility for themselves, but also for the community and the natural environment. Assuming responsibility for one's own well-being is particularly stressed in the autonomous meta-reflexive group.

Consistently with the online questionnaire, the narratives subsequently obtained through the interviews reveal young people who are active, often intensively reflexive, and independent. These people decided to take part in the interviews because they felt their opinion is important, they wanted to participate in a discussion, and feel that they contribute considerably in this regard. Another important factor in their decision to talk was their willingness to gain new experiences and being open to different new circumstances. However, what connects such individuals is not all that is important since their unique characteristics also allow us to understand their reflexive deliberation in greater depth. They hold different views on their future paths, life goals, visions and aspirations. A group of women belonging to the fractured meta-reflexive category thus also reveals a somewhat fractured inner dialogue, expressing a certain level of disorientation, fear of the future, and confusion. Their mixed experiences clearly outline the connection between different social contexts and reflexivity modes.

The interviews show that meta-reflexivity is the most appropriate mode for adapting to the contemporary social order. It enables young people to actively do what they want to do and achieve a certain level of well-being in the broader social environment. Still, meta reflexivity is far from being the only mode exercised among young people, which means it tends to be combined with either autonomous or fractured reflexivity. The challenges created by the social order are, on the other side, still providing grounds for autonomous reflexivity, as well represented in the stories of our interlocutors. The characteristics of late-modern society continue to give the basis for the logic of competition that frames our intentions, concerns and practices. When reflexive deliberation is unable to lead to any purposive action, one engages in a fractured reflexivity. The interviews reveal that we can witness complex and contested processes within subjective perceptions and social processes.

Literatura

- Adams, Mathew (2006): Hybridizing habitus and reflexivity: towards an understanding of contemporary identity? *Sociology*, 40 (3): 511–528.
- Adkins, Lisa (2004): Reflexivity: Freedom or habit of gender? *The Sociological Review*, 52 (2): 191–210.
- Akram, Sadiya, in Hogan, Anthony (2015): On reflexivity and the conduct of the self in everyday life: Reflections on Bourdieu and Archer. *The British Journal of Sociology*, 66: 605–26.
- Archer, Margaret (1988): *Culture and Agency: The Place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (1995): *Realist Social Theory. The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2003): *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2007): *Making Our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2012): *The Reflexive Imperative in Late Modernity*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Archer, Margaret (2017): Introduction: Has a Morphogenetic Society Arrived? V. M. Archer (ur.): *Morphogenesis and Human Flourishing: 1–27*. Cham: Springer International Publishing.
- Archer, Margaret, in Donati, Pierpaolo (2015): *The Relational Subject*. Cambridge in New York: Cambridge University Press.
- Bauman, Zygmund (2002): *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba *cf.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society: Towards a New Modernity*. Thousand Oaks: Sage Publications.

- Beck, Ulrich, in Beck-Gernsheim, Elisabeth (2002): *Individualization. Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. London: Sage Publications.
- Bernardi, Laura, Huinink, Johannes, in Settersten, Richard. A. (2018): The life course cube: A tool for studying lives. *Advances in Life Course Research*, 41: 1–13.
- Caetano, Anna (2015): Defining personal reflexivity: A critical reading of Archer's Approach. *European Journal of Social Theory*, 18: 60–75.
- Golob, Tea (2017): Evropska študijska mobilnost kot sodobni obred prehoda. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 57 (3/4): 75–84.
- Golob, Tea (2020): Notranji dialog, refleksivnost in odgovorno delovanje mladih / Internal dialogue, reflexivity, and responsible behaviour of the young. *Phainomena*, 29 (114/115): 193–222.
- Golob, Tea, in Makarovič, Matej (2018): Student mobility and transnational social ties as factors of reflexivity. *Social sciences*, 7 (3): 1–18.
- Golob, Tea, in Makarovič, Matej (2019): Reflexivity and structural positions: the effects of generation, gender and education. *Social sciences*, 8 (9): 1–23.
- Golob, Tea, Makarovič, Matej, in Rek, Mateja (2021): Meta-reflexivity for resilience against disinformation / Meta-reflexividad para la resiliencia contra la desinformación. *Comunicar*, XXIX (66): 1–10.
- Hlebec, Valentina (2017): Family care experience in a decentralized social home care context. *Lex Localis – Journal of Local Self-Government: special issue*, 15 (3): 495–511.
- Hlebec, Valentina (2019): Pomen družinskih oskrbovalnih dejavnosti v življenju mladih ljudi, živečih v Ljubljani ali okolici. *Družboslovne razprave*, XXXV (19): 7–28.
- Hlebec, Valentina (ur.) (2009): *Starejši ljudje v družbi sprememb*. Maribor: Aristej.
- Hlebec, Valentina, in dr. (2012): *Medgeneracijska solidarnost v Sloveniji*. Ljubljana: Založba FDV.
- Hlebec, Valentina, in Filipovič Hrast, Maša (2009): Medgeneracijska solidarnost v družini. V V. Tašner, I. Lesar, M. Antić Gaber, V. M. Hlebec, in M. Pušnik (ur.): *Brez spopada: kultur, spolov, generacij*: 257–273. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Hrženjak, Majda, in Pajnik, Mojca (2016): (Samo)percepcije mladih v polju političnega. *Annales. Series historia et sociologia*, 26 (1): 133–144.
- Leskošek, Vesna (2009): Zaposlitvene možnosti mladih. *Socialno delo*, 48 (4): 207–214.
- Lobe, Bojana, in Muha, Sandra (2011): Internet v vsakdanjem življenju slovenskih otrok in mladostnikov. Prvo poročilo raziskave Mladi na netu. Ljubljana: FDV.
- Malkki, Lisa H. (1995): *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: The University of Chicago Press.
- McNay, Lois (1999): Gender, habitus and the field: Pierre Bourdieu and the limits of reflexivity. *Theory, Culture & Society*, 16: 95–117.
- Medarić, Zorana, Mingers, John, Mutch, Alistair, in Willcocks, Leslie (2013): Introduction: Critical Realism in Information Systems Research, *Management Information Systems Quarterly*, 37 (3): 795–802.

- Porpora, Douglas V., in Shumar, Weasley (2010): Self talk and self reflection: A view from the US. V M. Archer (ur.): *Conversations about Reflexivity*: 206–220. London: Routledge.
- Saldaña, Johnny (2009): *The coding manual for qualitative researchers*. London in Thousand Oaks: Sage Publications.
- Sedmak, Mateja (ur.) (2012): *Children's voices: interethnic violence in the school environment*. Koper: University of Primorska, Science and Research Centre, Annales University Press.
- Threadgold Steven, in Nilan, Pam (2009): Reflexivity of contemporary youth, risk and cultural capital. *Current Sociology*, 57 (1): 47–68. DOI: 10.1177/0011392108097452.
- Turk, Jeffrey David (2008): Zakaj so pripovedi direktorjev pomembne. V J. Fikfak in J. Prinčič (ur.): *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*: 47–55. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Ule, Mirjana (2008): *Za vedno mladi? Socialna psihologija odraščanja*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Ule, Mirjana (2017): Vloga identitetnih kapitalov v razvoju aktivne odraslosti v globaliziranih družbah. *Andragoška spoznanja*, 23 (4): 103–120.
- Ule, Mirjana (ur.) (1996): *Mladina v devetdesetih, analiza stanja v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Ule, Mirjana, in Kuhar, Metka (2003): *Mladi, družina, starševstvo: spremembe življenjskih potekov v pozni modernosti*. Ljubljana: Založba FDV in Center za socialno psihologijo, zbirka Psihologija vsakdanjega življenja.
- Ule, Mirjana, in Mihelj, Vlado (1995): *Pri(e)hodnost mladine*. Ljubljana: DZS.
- Ule, Mirjana, Mihelj, Vlado, Rener, Tanja, Mencin Čeplak, Metka, in Kurdija, Slavko (1996): *Predah za študentsko mladino*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo: Urad Republike Slovenije za mladino.
- Wengraf, Tom (2001): *Qualitative Research Interviewing*. London: Sage Publishing.
- Žakelj, Tjaša (2013): Nasilje med mladimi v kiberNetskem prostoru: Neraziskanost pojava v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, XXIX (74): 107–123.

Viri

- Flere, Sergej, in dr. (2014): *Slovenian Youth: Living in times of disillusionment, risk and precarity*. Maribor in Zagreb: EPYUS in Friedrich-Ebert-Stiftung. Dostopno prek: <https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/47262199/Slovenian-youth-FES.pdf/aa2887e4-e98d-43ef-af2f-14f03ea061cd> (2. 2. 2017).
- Lavrič, Miran, in dr. (2010): *Mladina 2010: Nacionalno raziskovalno poročilo*. Maribor: Filozofska fakulteta Univerze v Mariboru in Interstat, d. o. o. Dostopno prek: https://www.pzs.si/files/File/novice/Mladina_2010_Koncno_porocilo.pdf (12. 2. 2018).
- Naterer, Andrej, in dr. (2019): *Slovenska mladina 2018–2019*. Center za raziskovanje post-socialističnih družb. Maribor, Univerza v Mariboru in Friedrich-Ebert-Stiftung.

Dostopno prek: <https://mlad.si/uploads/objave/NOVICE%20UREDNIŠTVO/Slovenska%20mladina%202018-2019.pdf.pdf> (4. 3. 2020).

StataCorp (2015): Stata Statistical Software: Release 14. College Station: StataCorp LP.

Ule, Mirjana, Renner, Tanja, Mencin Čepelak, Metka, in Tivadar, Blanka (2000): Socialna ranljivost mladih. Šentilj: Aristej.

Podatki o avtorjih:

izr. prof. dr. **Tea Golob**

Inštitut za razvojne in strateške analize, IRSA

Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici, Ljubljana

E-mail: tea.golob@fuds.si

prof. dr. **Matej Makarovič**

Fakulteta za uporabne družbene študije v Novi Gorici

in Fakulteta za informacijske študije v Novem mestu

E-mail: matej.makarovic@fuds.si